

RANÝ WITTGENSTEIN O ETIKE

ANNA REMIŠOVÁ, Katedra kulturológie FiF UK, Bratislava

REMIŠOVÁ, A.: Early Wittgenstein's on Ethics
FILOZOFIA 58, 2003, No 3, p. 169

The aim of the paper is the analysis of Wittgenstein's views on ethics in his early writings, namely in his *Notebooks (1914 - 1916)* and *Tractatus*. His understanding of ethics in this period might be characterized as follows: 1. Ethics is beyond any expression. 2. Ethics, like God, goodness, values or logic, is beyond the world. 3. Ethics is closely related to mysticism, religion and metaphysics. 4. Ethics has its roots in mysticism. The paper examines the influence Wittgenstein's logical - philosophical basic views exerted on his belief, according to which ethics is beyond any expression. Attention is paid also to the question, to what extent Wittgenstein's mysticism influenced his moral views, especially his views on good and happy life. According to Wittgenstein ethics is something higher, supernatural, transcendent, divine, religious mystical, metaphysical, absolute and beyond any expression. His views on ethics differ fundamentally from the traditional conception of ethics as practical philosophy, and thus the question, whether he still speaks of ethics in its everyday sense, is justified.

Vo Wittgensteinovom diele etika zohráva významnú úlohu. Vo filozofickej literatúre sa však problematike Wittgensteinovho chápania etiky nevenuje veľká pozornosť. Téma etiky a etického u Wittgensteina je spravidla len viac alebo menej fundovaným doplnkom ku skúmaniu nejakého iného hlavného metafyzického, logického alebo epistemologického problému. Príčinou je skutočnosť, že Wittgensteinove názory na etiku a etické sú často kontroverzné, nejasné, zložité a ich interpretácia súvisí s pochopením jeho komplikovaných metafyzických, mystických a náboženských predstáv. Etickú tematiku možno však zatieňuje aj skutočnosť, že *Logicko-filozofický traktát* preslávil Wittgensteina ako odporcu metafyziky, čo on sám považoval "za najväčší omyl". Ťažko niesol, že aj jeho najbližší priatelia, ako napr. Russell, považovali *Traktát* za mimoriadny prínos v oblasti logiky, filozofie jazyka, logického atomizmu, nepochopili však jeho filozoficko-etický zmysel. Wittgenstein venoval mnoho úsilia odhaleniu a priblíženiu svojho postoja k etike ako k niečomu osebe vznešenému, dôležitému, vyššiemu, čo má absolútnu hodnotu. V listoch potenciálnemu vydavateľovi *Traktátu*, Ludwigovi von Fickerovi Wittgenstein v snahe upozorniť na charakter svojho diela píše: "Práca je prisne filozofická a literárna" a "... zmysel knihy je etický. Kedysi som chcel dať do predhovoru vetu, ktorá v ňom teraz v skutočnosti nie je, ktorú Vám však teraz píšem, pretože Vám možno poskytne kľúč: Chcel som totiž napísať, že moje dielo sa skladá z dvoch častí: z tej, ktorá tu leží pred nami, a zo všetkého toho, čo som nenapísal. A práve tento druhý diel je časťou, ktorá je dôležitá. Etično je totiž mojou knihou vymedzené takpovediac zvnútra; a ja som presvedčený, že, prisne vzaté, možno ho vymedziť len takto. Všetko, o čom dnes mnohí tária, som vo svojej knihe zachytil tým, že o tom mlčím." ([3], 187-188) Wittgensteinove slová svedčia o "privilegovanom"

a ústrednom mieste etiky v jeho živote, nedávajú však odpoveď na to, čo Wittgenstein rozumie pod termínom "etika".

Toto je prvá z dvoch statí, v ktorých sa zaoberáme Wittgensteinovým chápaním etiky s cieľom odhaliť zvláštnosti jeho názorov na etiku v jednotlivých štádiách jeho filozofického vývinu.¹ Cieľom tohto článku je analyzovať Wittgensteinovo chápanie etiky v ranom období, v ktorom písal svoje *Zápisníky (1914 - 1916)* a napísal a uverejnil *Traktát* ([9]; [12]). Druhý článok sa venuje Wittgensteinovým názorom na etiku v strednom a neskorom období jeho filozofických skúmaní. Názory na etiku v strednom období skúmame na základe konceptu Wittgensteinovho vystúpenia pred spoločnosťou "Heretics" v Cambridgei (1929 - 1930), publikovaného pod názvom *Prednáška o etike* [13], a záznamov diskusií Wittgensteina so Schlickom a Waismannom vo Viedni v rokoch 1929 - 1930, ktoré zaznamenal Waismann [15]. Skúmanie tretieho, neskorého štádia Wittgensteinových názorov na etiku nevychádza z priameho prameňa, ale z Rhesovho opisu jeho diskusií a rozhovorov s Wittgensteinom v rokoch 1942 a 1945, v ktorých sa Wittgenstein vyjadroval k etike a k morálnym problémom (pozri [6]).

1. Wittgensteinovo chápanie etiky v *Traktáte* a *Zápisníkoch*. Na základe analýzy *Zápisníkov* a *Traktátu* možno konštatovať, že pre Wittgensteinovo chápanie etiky sú v tomto období charakteristické tieto momenty:

1. Etika sa nedá vyjadriť.
2. Etika existuje mimo sveta - tak ako dobro, hodnoty, logika.
3. Etika je úzko spojená s mystikou, náboženstvom a metafyzikou.
4. Etika vyrastá z mystiky.

1.1 Nevyjadriteľnosť etiky. Nevyjadriteľnosť Wittgensteinovej etiky a jej umiestnenie mimo sveta predstavujú dva významné momenty, ktorých spoločným menovateľom sú Wittgensteinove predstavy o rozdiel medzi faktmi a hodnotami. Odlíšenie faktov od hodnôt súvisí s rozlíšením hovorenia od ukazovania sa. V zmysle *Traktátu* ide tu zároveň o súvislosť medzi Wittgensteinovými logickými úvahami a predstavami o účele života. Podľa Wittgensteina sa logická forma nedá vyjadriť vo vnútri jazyka, ona sa v jazyku manifestuje, a teda môže sa iba ukázať. Rovnako sa však nedajú v jazyku formulovať náboženské, estetické, etické či metafyzické pravdy. Tieto oblasti zohrávajú v našom živote dôležitú úlohu, pretože sú spojené s riešením problémov života. Problémy života sa nedajú vyjadriť slovami, ktoré sú vhodné na vyjadrenie faktov. "Cítíme, že aj keby jestvovali odpovede na všetky možné vedecké otázky, našich životných problémov by sa to ani len nedotklo." (6.52)² Podstatou problémov života je to, že "[v]yriešenie problému života vidíme v zmiznutí problému. (Nie je azda toto príčinou, že ľudia, ktorým sa po dlhom pochybovaní zmysel života stal jasným, ani potom nemohli povedať, v čom je tento zmysel?)" (6.521) Tieto úvahy uzatvára tvrdením: "Zaiste existuje nevyjadriteľné. To sa *ukazuje*, to je mystické." (6.522)

¹ Moje prvé myšlienky o Wittgensteinovom chápaní etiky sa nachádzajú v práci [5].

² Pri uvádzaní citácií zo slovenského prekladu *Traktátu* [12] budem kvôli prehľadnosti uvádzať v zátvorke len číslovanie výrokov.

To, že etické sa nedá vyjadriť, znamená, že nemôžu existovať zmysluplné etické výroky. Podľa Wittgensteina existujú vety zmysluplné, nezmyselné a také, ktoré sú bez zmyslu. Za zmysluplné sa považujú vety, o ktorých možno povedať, či sú pravdivé alebo nepravdivé na základe porovnania ich obsahu so skutočnosťou. Vety bez zmyslu - tautológie a kontradikcie - sú výroky, ktoré sú v každom možnom svete pravdivé alebo sú vždy nepravdivé.³ Obsah nezmyselných viet sa vzťahuje na hodnoty, na niečo transcendentné, nedá sa o nich povedať, či sú pravdivé alebo nepravdivé. Zmysluplné vety sa týkajú sveta faktov, ale hodnoty sa nemôžu nachádzať v tomto svete, sú mimo neho. Toto zistenie sa vzťahuje aj na etiku. Etické sa nedá vyjadriť, môže sa len ukázať. Keďže nie sú možné zmysluplné výroky o oblasti hodnôt, nie je možné ani učenie o hodnotách. Týmto myšlienkam možno lepšie porozumieť, ak sa pokúsime pochopiť Wittgensteinovo chápanie sveta a hodnôt. V *Traktáte* Wittgenstein tvrdí: "Zmysel sveta musí byť mimo neho. Vo svete je všetko, ako je, a všetko sa stáva tak, ako sa stáva; niet v ňom nijakej hodnoty, a keby aj bola, nemala by nijakú hodnotu. Ak existuje hodnota, ktorá má hodnotu, musí sa nachádzať mimo všetkého diania" (6.41) a faktického bytia (So-Seins).

Ani v *Zápisníkoch*, ani v *Traktáte* nenachádzame definíciu termínu "etika". Z jednotlivých Wittgensteinových výrokov možno usudzovať, že etiku považuje za niečo vyššie, za hodnotu osebe. Etika patrí teda do sféry, o ktorej sa nemôžu formulovať zmysluplné výroky. "Preto ani nemôžu existovať nijaké etické výroky. Výroky nemôžu vyjadrovať nič vyššie." (6.42) Konštatovanie, ktoré nachádzame v *Traktáte* o niekoľko riadkov nižšie, je všeobecne známe: "Je jasné, že etika sa nedá vyjadriť." (6.421)

1.2 Etika je transcendentálna, či transcendentná? Wittgenstein kladie to, čo on nazýva etikou, mimo reálneho sveta. To znamená, že vyňal etiku zo sféry každodennosti a "umiestnil" ju do nadprirodzenej sféry. Neskôr, koncom 20-tych rokov v *Prednáške o etike* hovorí priamo, že etika, pokiaľ vôbec niečím je, je nadprirodzená ([13], 16). V *Traktáte* formuluje túto ideu vo vete "Etika je transcendentálna." (6.421) Ale v *Zápisníkoch* (30. 7. 1916) použil výraz "Etika je transcendentná." ([9], 79) Použil Wittgenstein tieto výrazy ako synonymá? Alebo použil oba výrazy v Kantovom zmysle a chcel nimi poukázať na rozličné stránky etiky?⁴

V tejto súvislosti tu vzniká niekoľko otázok: Použil Wittgenstein výraz *transcendentálny* v súvislosti s etikou ako synonymum *transcendentného*, teda toho, čo presahuje zmyslovú skúsenosť a nachádza sa podľa Wittgensteina za sférou vypovedateľného? Alebo ich použil ako synonymá a rozumel nimi to, čo chápeme pod

³"Výrok ukazuje, čo hovorí, tautológia a kontradikcia ukazujú, že nič nehovorí. Tautológia nemá nijaké pravdivostné podmienky, lebo je bezpodmienečne pravdivá; a kontradikcia nie je pravdivá v nijakých podmienkach. Tautológia a kontradikcia sú bez zmyslu." (4.461)

⁴Učenie Kanta o transcendentnom a transcendentálnom je veľmi zložitá a nemôžeme mu tu venovať dostatok priestoru. Pre naše úvahy však postačujú všeobecne známe zistenia dokazujúce, že Kant nepokladal tieto výrazy za synonymá. Pod *transcendentným* rozumel Kant to, čo leží za hranicami našej skúsenosti. Výraz *transcendentálny* používal na vyjadrenie toho, čo skúsenosť predchádza, čo predstavuje možnosť skúsenosti, čo je apriórne. Týmto výrazom sa označuje aj skúmanie podmienok apriórneho poznania.

Kantovým výrazom *transcendentálny*? Alebo použil v úvahách o etike v *Traktáte* výraz *transcendentálny* len na to, aby zvýraznil apriórnosť etiky ako podmienky možnosti skúsenosti? Alebo chápal oba výrazy nejakým iným spôsobom a pripisoval im rovnaký význam? Alebo snád' chcel Wittgenstein zmenou dvoch písmen naznačiť iný význam etiky či precizovať to, čo už o etike povedal?

Podľa Joachima Schulteho nie je jasné, či Wittgenstein použil výraz *transcendentálny* v Kantovom zmysle ako týkajúci sa "podmienok možnosti", alebo ako synonymum *transcendentného* ako niečoho, čo sa nachádza za hranicou vypovedateľného (pozri [8]). Obidva významy v Kantovom zmysle sú pre Wittgensteina akceptovateľné, až na to, že prvý význam - *transcendentálny* - predpokladá sofistikovanejšiu interpretáciu ([8], 86). Aj keď ani Schulte neprišiel k jednoznačnému záveru o Wittgensteinovom použití slov "transcendentálny" a "transcendentný", upozorňuje na to, že Wittgenstein sa rovnako vyjadroval v *Traktáte* aj o logike: "Logika je transcendentálna." (6.13), a že logika nielenže patrí do oblasti nevypovedateľného, ale zároveň je aj "podmienkou možnosti jazykového výrazu" (pozri [8], 86).

Svetlo do tejto situácie nevnáša ani porovnanie nemeckého originálu a anglického prekladu, práve naopak. Wittgensteinovu vetu "Die Ethik ist transcendent." (30. 7. 1916); ([9], 79) preložila G. E. M. Anscombeová do angličtiny ako "Ethics is transcendent." ([9], 79e), hoci angličtina používa výrazy *transcendent* aj *transcendental*. Myslíme si, že Wittgenstein chápal etiku ako to, čo je nad zmyslovou skúsenosťou, čo je vo sfére nevypovedateľného, a zároveň považoval etiku za podmienku sveta. Či v *Traktáte* tým, že použil adjektívum *transcendentálna*, chcel zvýrazniť iný moment v chápaní etiky než ten, ktorý zdôraznil v *Zápisníkoch*, kde použil slovo *transcendentná*, sa nedá jednoznačne ani potvrdiť, ani vyvrátiť. Na základe ostatných jeho tvrdení o etike možno však predpokladať, že Wittgenstein mohol použiť výrazy "Etika je transcendentná" a "Etika je transcendentálna" v Kantovom zmysle chápania slov *transcendentný* a *transcendentálny*.

Podľa týchto úvah je zrejmé, že etika pre Wittgensteina nielenže znamená niečo vyššie, niečo, čo je mimo sveta a je jeho podmienkou, ale *akoby* ani nesúvisela s problémami reálneho sveta, reálnymi problémami reálneho ľudského bytia (aj keď v *Traktáte* (6.52, 6.6521) používa výraz "problémy života", nie je jasné, čo týmto výrazom myslí). Ako Wittgensteinova etika súvisí so živými ľudskými bytosťami? Etika v tradičnom ponímaní pokladá existenciu živých ľudských bytostí za samozrejmu. Etika vo Wittgensteinovom zmysle zrejme môže existovať bez ľudských bytostí, veď v *Zápisníkoch* 24. 7. 1916 čítame: "Etika nepojednáva o svete. Etika musí byť podmienkou sveta, tak ako logika." ([9], 77) A v poznámkach z 2. 8. 1916 sa pýta a odpovedá: "Môže existovať etika, keď okrem mňa neexistuje žiadna živá bytosť? Ak etika má byť niečím základným: áno!" ([9], 79)

Citované zápisy svedčia o tom, že Wittgensteinove názory sú také odlišné od tradičného ponímania etiky ako praktickej filozofie, že je otázne, či vo Wittgensteinovom prípade možno vôbec hovoriť o etike. Veď ak myslí vážne tvrdenie "Lebo pre existenciu etiky musí byť ľahostajné, či existuje alebo neexistuje na svete živá hmota. A je jasné, že svet, v ktorom je len mŕtva hmota, nie je sám osebe ani dobrý, ani zlý, a teda ani svet živých bytostí nemôže byť sám osebe ani dobrý, ani zlý." (*Zápisníky*, 2. 8. 1916); ([9],

79), potom skutočne hovoríme o niečom transcendentálnom a transcendentnom zároveň, ktoré nemá nič spoločné ani s morálkou, ani s jej teoretickou reflexiou - etikou. Na tejto úrovni vnímania Wittgensteinova etika nie je to, čo poskytuje návod na konanie, čo kriticky reflektuje morálne problémy, hľadá zdôvodnenie pre nové normy, resp. sa zaoberá metodologickými a teoretickými problémami vlastného skúmania, analýzou jazyka morálky, problémami pravdivosti morálnych súdov a pod. Ak by sme sa odvolali na Aristotelovo použitie výrazu "etika", ktorý etiku chápe ako mravnosť samu a súčasne aj ako vedu o mravnosti, potom prichádzame k záveru, že Wittgenstein nepoužíva tento výraz ani v prvom, ani v druhom význame, ale nazýva etikou niečo vyššie, nadprirodzené, transcendentálne a transcendentné, náboženské, mystické, metafyzické, absolútne. Navyše je to priam identické s estetikou⁵ a nevyjadriteľné.

1.2 Subjekt, vôľa, etika. Našu myšlienku o tom, že Wittgensteinova etika je odtrhnutá od reálnych morálnych problémov a reálneho ľudského bytia, ešte viac potvrdzujú Wittgensteinove úvahy o spojení etiky so subjektom a vôľou. Wittgenstein odlišuje vôľu v bežnom psychologickom zmysle slova od vôle, ktorá je spojená s metafyzickým subjektom. Wittgensteinovo umiestnenie etiky mimo sveta a konštatovanie "O vôli nemožno hovoriť ako o nositeľovi etického. A vôľa ako fenomén zaujíma len psychológiu." (6.423) dostáva bádateľa jeho etiky do slepej uličky. Vysvetlenie tejto otázky u Wittgensteina nie je teda jednoduché, pretože miestami sa dá len veľmi ťažko identifikovať, či hovorí o metafyzickom subjekte, metafyzickom ja alebo o metafyzickej vôli, alebo či snáď predsa len nehovorí aj o reálnej ľudskej vôli, reálnom subjekte a reálnom ľudskom ja. A už vôbec je ťažké povedať, aká je súvislosť medzi metafyzickým subjektom, vôľou a ja, ako aj reálnou vôľou, reálnym subjektom a reálnym ja. Zreteľne však prezentuje svoj názor o spojitosti medzi subjektom a dobrom a zlom, ktoré sú s ním spojené. Záznam v *Zápisníkoch* z 2. 8. 1916 hovorí: "Dobro a zlo vstupujú až prostredníctvom *subjektu*. A subjekt nepatrí do sveta, ale je hranicou sveta." ([9], 79) K tomu dodáva: "Tak, ako subjekt nie je časť sveta, ale predpokladom jeho existencie, tak dobré a zlé sú predikátmi subjektu, a nie vlastnosťami vo svete." ([9], 79) Tieto tvrdenia nepribližujú však podstatu subjektu, o ktorej sám píše, že je zastretá ([9], 79). V každom prípade je nám jasné, že subjekt nevidíme a že ide o chcejúci subjekt. Svet sám osebe nie je ani dobrý, ani zlý, dobro a zlo vstupujú do sveta len cez ja. Nositeľom etiky je potom ja, ktoré súvisí s vôľou. "Keby nebola vôľa, tak by neexistovalo ani ono centrum sveta, ktoré nazývame ja a ktoré je nositeľom etiky." (5. 8. 1916); ([9], 80) Táto vôľa a toto ja nie sú však späté s reálnymi živými bytosťami, ich podstata je metafyzická. To, že Wittgenstein napokon vymedzil rozdiel medzi metafyzickým a ľudským ja, že jeho etika nie je záležitosťou ľudskej bytosti, dokazuje poznámka z 2. 9. 1916 ([9], 82) a veta 5.641 z *Traktátu*: "Filozofické ja nie je človek, ľudské telo alebo ľudská duša, ktorou sa zaoberá psychológia, ale metafyzický subjekt, hranica, nie časť sveta."

⁵ V *Traktáte* je veta "Etika a estetika sú jedno." (6.42) Wittgenstein posúva estetiku, podobne ako etiku, do sféry nevyjadriteľného. Popiera tradičnú estetiku ako učenie práve tak, ako poprel tradičnú etiku.

Myslíme si, že Wittgenstein sám cítil napätie vo svojich výrokoch o subjekte, ľudskej vôli, Bohu a etike. Svedčí o tom záznam v *Zápisníkoch* z 30. 7. 1916: "Uvedomujem si úplnú nejasnosť všetkých týchto viet." ([9], 79) Mnoho otázok týkajúcich sa Wittgensteinových úvah o etike, vôli a subjekte zostáva otvorených. Z hľadiska interpretácie a pochopenia Wittgensteinových filozofických názorov v *Traktáte* možno záverečné časti tejto práce považovať za najzložitejšie:

1.3 Etika je úzko spojená s mystikou, náboženstvom a metafyzikou. V roku 1916 sa posunul Wittgensteinov záujem "od základov logiky k podstate sveta".⁶ *Zápisníky* svedčia o tom, že úvahy o logike boli prerušené 11. júna 1916 otázkou "Čo viem o Bohu a účele života?" ([9], 72) Od tohto obdobia prevládajú v nich otázky tohto druhu. Monk komentuje tento posun vo Wittgensteinovom vývine takto: "Osobné a filozofické zjavne splynulo. Etika a logika - dva aspekty 'povinnosti voči sebe samému' (cituje Weininger - A. R.) sa spojili nielen ako dva aspekty osobnej povinnosti, ale aj filozofickej práce." ([3], 152 - 153)

Poznámky v *Zápisníkoch* písané po 11. 6. 1916 a záverečné výroky *Traktátu* vypovedajú o veľmi úzkom spojení medzi etikou, náboženstvom, mystikou a metafyzikou. V tom čase je Wittgenstein pod silným vplyvom Schopenhauera, Kierkegaarda a Dostojevského. Významnú úlohu pri formovaní či dozrievaní jeho náboženských a mystických predstáv zohráva stretnutie s Paulom Engelmanom (Olomouc, 1916). Engelman pripisuje ich myšlienkový súlad a vzájomne sa obohacujúcu komunikáciu ich rovnakému duševnému rozpoloženiu, ktoré nazýva stavom "náboženského prebudenia, ktoré takisto rovnako interpretovali a analyzovali" (podľa Monka [3], 159). Možno predpokladať, že diskusie s Engelmanom pomohli Wittgensteinovi ujasniť si názor na súvislosť medzi logikou a mystikou. Pozoruhodne vyznieva Engelmanna poznámka: "Logika a mystika tu rástli z jedného koreňa." (podľa Monka, [3], 160) Základom, od ktorého sa odvíjalo spojenie medzi logikou a mystikou, bola myšlienka o nevyjadriteľnej pravde, ktorá sa ukazuje.

Ak Wittgensteinova "logika a mystika rástli z jedného koreňa", možno s veľkou pravdepodobnosťou predpokladať, že z toho istého koreňa rastie aj etika. A keby aj, obrazne povedané, nerástli priamo z toho istého koreňa, potom je etika minimálne vetvou mystiky na strome Wittgensteinových názorov a jeho presvedčenia.

Súvislosť náboženstva a etiky vo Wittgensteinovom uvažovaní je vo filozofickej literatúre známa.⁷ Boh je u Wittgensteina zmyslom života: "Zmysel života, to znamená zmysel sveta, môžeme nazvať Bohom." ([9], 73) A vo vzťahu k etike a hodnotám je Boh

⁶Podľa dostupných prameňov tento obrat nastáva v období najprudších bojov 1. svetovej vojny za tzv. "Brusilovej ofenzívy". Wittgenstein so svojím plukom bol v centre tohto náporu ([3], 152). Zápis "Áno, moja práca sa od základov logiky rozšírila k podstate sveta" si zaznamenal 2. 8. 1916; ([9], 79).

⁷Na súvislosť etického a náboženského v *Zápisníkoch* upozorňuje vo svojej stati M. Barabášová ([1], 789-790). Na jednoznačné prepojenie etiky s náboženstvom poukazuje R. Nieli, ktorý nazýva Wittgensteinovu etiku "theocentric ethic without fallen man" (pozri [4], 139). Súvislosť medzi náboženskými, mystickými a etickými predstavami u Wittgensteina potvrdzuje takisto J. Schulte v ([8], 96) atď.

zároveň mierou všetkých vecí ([4], 140), pretože, ako píše 1. 8. 1916 v *Zápisníkoch*, "to, ako sa všetko má, je Boh. Boh je to, ako sa všetko má." ([9], 79) Boh sa podľa Wittgensteina nachádza mimo sveta (6.432).⁸ Najvýstižnejšie sa o súvislosti svojej etiky s Bohom vyjadril sám Wittgenstein, keď neskôr v roku 1929 skonštatoval "Ak je niečo dobré, tak je to i božské. V tom je zvláštnym spôsobom zhrnutá moja etika." ([11], 12)

Pre naše ďalšie skúmanie Wittgensteinových názorov na etiku je zaujímavé McGuinnessove tvrdenie, že mystickú skúsenosť Wittgenstein kladie na tú istú úroveň ako celok etiky, estetiky a metafyziky. Všetky tieto momenty patria do jedného typu skúsenosti. "Pre Wittgensteina tu neexistuje žiadny rozdiel medzi myšlienkami o dobre a zle a mystickým zážitkom, v ktorom sa vyskytuje dobro a zlo. Pod mystikom si predstavujeme každého, kto sa od iných odlišuje bezprostredným poznaním alebo zvláštnym vnímaním..." ([2], 183) Napriek tomuto postoju ani McGuinness netvrdí, že by podľa Wittgensteina všetky výroky o etike alebo zmysle života boli identické s pokusom vyjadriť túto mystickú skúsenosť. V každom prípade je však u Wittgensteina blízkosť medzi chápaním etiky, estetiky, metafyziky a mystiky.

1.4 Wittgensteinove názory na etiku úzko súvisia z jeho mystikou. Kľúč k pochopeniu Wittgensteinovej etiky spočíva podľa nášho názoru v jeho ponímaní mystiky. Možno dokonca tvrdiť, že Wittgensteinova etika je etikou mystika. Pri úvahách o vzťahu medzi Wittgensteinovými názormi na etiku a jeho mystikou vychádzame z analýzy, ktorú predložil Brian McGuinness v stati *Die Mystik des Tractatus* [2].

McGuinness upozorňuje na blízku zhodu medzi Wittgensteinovým a Russellovým ponímaním mystiky, aj keď sa nedá presne určiť, či Wittgenstein poznal Russellovu prácu *Mysticism and Logic*, publikovanú v júli v 1914 v *Hibbert Journal* ([6], V.), zatiaľ čo Wittgensteinov posledný predvojnový pobyt v Anglicku sa datuje októbrom 1913 ([2], 165). V tejto práci Russell hovorí o štyroch znakoch, ktoré sú podľa neho charakteristické pre mystickú filozofiu (alebo mysticismus). Po prvé, ide o presvedčenie, že existuje spôsob chápania reality, ktorý sa odlišuje od diskurzívneho analytického poznania. Ide o presvedčenie, že existuje spôsob múdrosti "náhlejšej, prenikavejšej, podmaňujúcej, ktorá je v protiklade k vedeckému, pomalému a omylnému skúmaniu vonkajšieho vzhľadu, ktoré sa úplne spolieha na zmysly" ([7], 26). Táto schopnosť videnia reality je silnejšia ako schopnosť zmyslov a rozumu a je celkom iného druhu ako tieto schopnosti. Takéto vnímanie reality je spoločné básnikovi i mystikovi, u mystika je však výraznejšie. Druhým znakom mysticismu je presvedčenie, že realita tvorí jednotu a neobsahuje ani protirečenia, ani delenia ([7], 26). Tretia črta mystickej metafyziky podľa Russella spočíva v tom, že popiera reálnosť času. "Toto je výsledok popretia

⁸ Wittgenstein podčiarkuje náboženský charakter svojej etiky aj v neskoršom období. V poznámkach, ktoré zaznamenal F. Waismann, Wittgenstein komentuje Schlickovo chápanie etiky takto: "Schlick hovorí, že v teologickej etike existujú dve chápania podstaty dobra: podľa povrchnejšieho významu je dobro dobré preto, že to chce Boh; podľa hlbšieho významu Boh chce dobro preto, lebo je dobré. Myslím si, že prvé pochopenie je hlbšie: dobro je to, čo prikazuje Boh..."

Prvé chápanie hovorí jasne, že podstata dobra nemá do činenia s faktmi, a preto ju nemôže vysvetliť žiadna veta. Keby existovala veta, ktorá by vyjadrila práve to, čo myslím, tak by to bola táto veta: Dobro je to, čo prikazuje Boh." ([15], 115)

delenia; ak je všetko jeden celok, rozlišovanie minulosti a budúcnosti musí byť iluzórne." ([7], 26) Štvrtým charakteristickým znakom mysticizmu je presvedčenie, že všetko zlo je čírou ilúziou, ktorá je produktom delení a protirečení analytického intelektu. Mysticismus netvrdí, že také veci ako napríklad krutosť sú dobré, ale "popiera, že sú reálne" ([7], 26). Podľa Russella etickou charakteristikou mysticizmu je "absencia nevôle alebo protestu", radostné prijatie sveta ako celku, pochybovanie o tom, že jedno je delené "na dva nepriateľské tábory, na dobro a zlo" ([7], 27). Tak dobro, ako aj zlo sú klamlivé, svet sa prijíma ako celok. Teda pochopenie dobra a zla priamo súvisí s povahou mystického zážitku, v ktorom "s pocitom jednoty sa spája pocit nekonečného pokoja" ([7], 27).

McGuinness prichádza k záveru, že všetky štyri znaky, ktorými Russell charakterizoval mysticismus, sú prinajmenšom implicitne obsiahnuté v *Traktáte* a vo Wittgensteinovej metafyzike. Tvrdí: "Ak tieto štyri znaky skutočne predstavujú spolu znaky jediného fenoménu (je ľahostajné, či 'mystika' je správne pomenovanie alebo nie), tak potom sa u Wittgenstein tieto znaky ako také vyskytujú." ([2], 167)⁹ Súhlasíme s McGuinnessom. Príbuznosť týchto názorov s myšlienkami záverečnej časti *Traktátu* je zreteľná a myslíme si, že tieto názory sú aj súčasťou jeho predstáv o etike. Inými slovami, Wittgensteinova etika je zasadená do jeho mystiky, je to etika preniknutá charakteristickými znakmi mystického presvedčenia. Po prvé, Wittgenstein priznáva existenciu zvláštneho uchopenia reality, silnejšieho ako schopnosť zmyslov a rozumu (prvý znak mysticizmu); ide o pocit, ktorý priamo označuje ako mystický, ktorý je nevyjadriteľný a ktorý sa zúčastňuje na riešení problémov života. Ten, kto má takýto pocit, cíti, že niečo vie, nemôže to však vyjadriť. To, čo prežíva, je nevyjadriteľné.¹⁰

Prítomnosť presvedčenia, že realita predstavuje nedeliteľnú jednotu (druhý znak mysticizmu) nachádzame u Wittgensteina v *Zápisníkoch* aj v *Traktáte* na miestach, kde hovorí o pocite sveta ako ohraničeného celku. V *Traktáte* formuluje svoju myšlienku nasledovne: "Nazeranie na svet sub specie aeternitatis je nazeraním naň ako na ohraničený celok. Pocit sveta ako ohraničeného celku je mystický pocit." (6.45)

⁹ McGuinness ďalej dokazuje, že tieto prvky mystiky skutočne u Wittgensteina tvoria jednotu. Ďalej ukazuje, že je zrejme, že Wittgenstein mal aj mystické zážitky, pričom sa odvoláva na jeho tri zážitky spomínané v *Prednáške o etike*, o ktorých budeme hovoriť v druhom článku o Wittgensteinových názoroch na etiku. Pre nás je zaujímavé jeho zistenie, že Wittgensteinova mystika nie je náboženskej povahy, ale že ju možno vnímať ako prírodnú mystiku ("Naturmystik"), a nie ako kresťanskú mystiku. Opiera sa pritom nielen o Wittgensteinove tvrdenia "Ja som môj svet - svet a život sú jedno", ale aj o presvedčenie, že podľa Wittgensteina fenomenálny svet je skutočný svet. V mystike ide o spojenie s Bohom prostredníctvom lásky. Zásadná odlišnosť kresťanskej mystiky od prírodnej mystiky je v tom, že zúčastnený pociťuje vlastnú dušu ako niečo absolútne a fenomenálny svet vidí ako neskutočný. McGuinness vychádza z práce Zaehner, R. C.: *Mysticism, Sacred and Profane*. Oxford, 1957.) Bližšie pozri ([2], 183-188).

¹⁰ Je pozoruhodné, že aj súvislosť medzi etikou a umením sa odvodzuje z toho, že umelecké dielo je vlastne predmet videný *sub specie aeternitatis* a dobrý život je svet videný *sub specie aeternitatis*. Prítom podľa Wittgensteina rozdiel medzi zvyčajným videním sveta a videním *sub specie aeternitatis* spočíva v tom, že zvyčajný pohľad vidí predmety akoby z ich stredu a pohľad *sub specie aeternitatis* ich vidí zvonku. Tento moment mohol Wittgensteinovi slúžiť ako jeden z možných argumentov pre konštatovanie, že etika a estetika sú jedno.

Ďalej existuje príbuznosť medzi Wittgensteinovými predstavami a tretím Russellovým znakom presvedčenia mysticizmu, ktorý spočíva v chápaní nečasovosti. Okrem spomínaného nazerania na svet *sub specie aeternitatis* Wittgenstein hovorí aj o živote patriacom tomu, kto žije v súčasnosti: "Keď sa pod večnosťou nerozumie nekonečné trvanie času, ale nečasovosť, potom večne žije ten, kto žije v prítomnosti." (6.4311)

Ako uvidíme nižšie, práve tieto dva charakteristické znaky mysticizmu - vidieť veci *sub specie aeternitatis* a vnímať svet v nečasovosti - sa výrazne prejavujú vo Wittgensteinovom chápaní dobra a zla, v ponímaní svedomia, ako aj v úvahách o etickom treste a odmene.

Štvrtý znak mysticizmu je spojený práve s etikou a podľa Russella je založený na zvláštnom vnímaní postavenia dobra a zla, medzi ktorými sa rozdiel v mystickom zážitku stiera. Respektíve, ako píše McGuinness, k etike mystika patrí prijatie sveta ako celku, pričom sa stráca rozdiel medzi dobrom a zlom. Wittgenstein skutočne popiera, že dobro a zlo sa nachádzajú vo svete (v jeho zmysle). Sú spojené so subjektom a vznikajú v postoji vôle k svetu, čo v prípade šťastného človeka znamená prijatie sveta a to, že šťastnému sa svet javí ako dobrý, v prípade nešťastného človeka znamená, že neprijal svet. Nešťastný má zlé svedomie, a preto nežije v zhode so svetom ([2], 167).

Ak etika mysticizmu spočíva v tom, že svet prijíma taký, aký je, a akékoľvek konanie sa jednoducho musí akceptovať, potom s takouto etikou sa stretávame u Wittgensteina. Bolo by skutočne paradoxné (a na to upozorňuje aj McGuinness), keby Wittgenstein, ktorý podľa všetkých dostupných životopisných prameňov usiloval celý svoj život o to, aby bol slušný ("anständig"), bol chápaný tak, že v mystickom zážitku sa stráca rozdiel medzi dobrom a zlom, a že vlastne šťastný človek nie je nútený dodržiavať žiadne morálne zákony, že sa ho netýka žiadna nemorálnosť iných, pretože všetko, čo sa deje, je mu ľahostajné. Veď konanie nehrá vlastne žiadnu úlohu a všetko, čo človek urobí, sa akceptuje. McGuinness tvrdí, že takýto záver je síce možný, nepovažuje ho však za pravdivý (pozri [2] 188-189). S tým možno súhlasiť, ako aj s jeho ďalšími poznámkami: podľa Wittgensteina je to skutočne tak, že šťastný človek, ktorému sú všetky fakty ľahostajné, je spokojný so všetkým, čo robí, to však neznamená, že tento človek môže robiť čokoľvek. Wittgensteinovo videnie problému je iné. "Požiadavka vlastného šťastia na úkor druhého by nebola preňho možným motívom. A platí aj opačne, že keď niekto môže mať taký motív, eo ipso nie je v stave uvidieť veci *sub specie aeternitatis*." ([2], 189) Možno preto povedať, že Wittgensteinov šťastný človek nepotrebuje žiadne pravidlá a normy, ktoré by mu predpisovali správne konanie, pretože iný motív ako vychádzajúci z úcty uňho nepripadá do úvahy.

1.5 Mystická etika. Mystické vnímanie sveta sa zvláštnym spôsobom prejavilo na Wittgensteinovom ponímaní vzťahu medzi dobrým a šťastným životom. Súvislosť medzi šťastným a dobrým životom považujeme za jednu zo základných charakteristík a zvláštností Wittgensteinovej etiky. Na túto osobitosť sme poukázali už v práci [5].

Vychádzajúc z doterajších poznatkov získaných skúmaním Wittgensteinovej etiky možno konštatovať, že práve Wittgensteinom zdôrazňovaná spojitosť medzi šťastným a dobrým životom, medzi nešťastným človekom a zlou vôľou sa dá vysvetliť len na pozadí Wittgensteinovej mystiky.

Wittgenstein v *Zápisníkoch* i v *Traktáte* dôrazne presadzuje názor, že svet šťastného človeka je iný ako svet človeka nešťastného. Šťastný človek je ten, ktorý svet prijíma taký, aký je, a žije v zhode s týmto svetom. Preto aj svet šťastného človeka je iný, ako svet nešťastného človeka. V *Zápisníkoch* (29. 7. 1916) a v *Traktáte* (6.43) Wittgenstein píše: "Svet šťastného je iný ako svet nešťastného." V *Zápisníkoch* je za tým ešte poznámka: "Svet šťastného je *šťastný svet*." ([9], 78) Ide o svet, v ktorom sa človek zmieruje s tým, čo je, kde si uvedomuje seba ako súčasť sveta. Ide o svet, ktorý vníma tak, že ho nechce zmeniť, zmeniť môže len svoje želania, práve preto, aby ich uviedol do súladu so svetom. Šťastný človek je spokojný človek. Dňa 6. 7. 1916 sa Wittgenstein odvoláva na Dostojevského názor, že "ten, kto je šťastný, naplňa účel bytia", a ďalej uvažuje: "Alebo mohlo by sa aj tak povedať, že účel bytia naplňa ten, kto už okrem života nepotrebuje žiadny ďalší cieľ. To totiž znamená - ten, kto je spokojný." ([9], 73)

Čo však vtedy, ak človek nedokáže či nevie žiť v zhode so svetom, ak je nespokojný, ak sa bojí smrti? Taký človek má podľa Wittgensteina problémy so svedomím. Sledujme tieto Wittgensteinove úvahy, ktoré si poznačil 8. 7. 1916 v *Zápisníkoch*:

"Aby som žil šťastne, musím byť v zhode so svetom. A toto predsa znamená byť šťastný.

Potom som akoby v zhode s ňou cudzou vôľou, od ktorej sa zdám ako závislý. To znamená: 'konám vôľu Božiu'.

Strach zo smrti je najlepším znakom nesprávneho, t. j. zlého života.

Keď ma moje svedomie vyvedie z rovnováhy, potom nie som s niečím v zhode. Ale čo to je? Je to *svet*?" ([9], 75)

Je zaujímavé, že vo Wittgensteinovom myslení, vystupuje človek, ktorý je nespokojný so svetom, ako zlý. Je zrejme, že členenie ľudí podľa schémy: ten, kto prijíma svet ako celok, je šťastný človek a šťastný človek je dobrý človek, a naopak, ten, kto neprijíma svet ako celok, je nešťastný človek a nešťastný človek je nedobry človek, je veľmi zjednodušené. V tejto súvislosti sa vynára množstvo otázok: Prečo by mal byť iba šťastný človek dobrým človekom? Je naozaj každý dobrý človek aj šťastný? Človek, ktorý je nešťastný, nemôže byť dobrým človekom? A nedobry človek nemôže byť šťastný? Koľko zlých ľudí je šťastných? Odpovede sa u Wittgensteina ťažko hľadajú, jeho miestami až aforistický štýl písania nedovoľuje nájsť súvislosti, ktoré by rád objavil a pochopil čitateľ jeho prác, v ktorých sa zmieňuje o etike.

Wittgenstein sa nad etickými otázkami (aj keď sám by ich zrejme takto nenazval) zamýšľal a nepretržite sa k nim vracal. V *Zápisníkoch* (30. 7. 1916) čítame: "Stále znova sa vraciam k tomu, že jednoducho šťastný život je dobrý a nešťastný zlý. A keď sa *teraz* pýtam: Ale *prečo* by som mal žiť práve šťastne, tak sa mi to zdá samo sebou ako tautologické kladenie otázky; zdá sa, že šťastný život sa sám opravňuje, že je jediným správnym životom." ([9] 78)

Ako sme už uviedli, Wittgensteina tieto otázky vážne znepokojovali v lete 1916. *Zápisníky* svedčia o tom, že si uvedomoval komplikovanosť a zložitosť vzťahu medzi šťastím a dobrým svedomím. Kladie si napríklad otázku, ako môže byť vôbec človek šťastný, keď predsa vie, že nemôže odstrániť biedu tohto sveta: Človek môže byť šťastný na základe života poznania (*das Leben der Erkenntnis*), lebo život poznania nám dáva schopnosť prijať tento svet taký, aký je, žiť s ním v súlade a mať dobré svedomie:

"Dobré svedomie je šťastie, ktoré nám poskytuje život poznania. Život poznania je život, ktorý je šťastný napriek biede sveta." ([9] 81)

Dospievame k záveru, že Wittgensteinovi nejde v etike o bežné, každodenné pocity šťastia, ale o zásadný etický postoj, ktorý je spojený s etickým ako absolútnym. Dobro sa nachádza mimo skutočnosti, preto ľudí k nemu nemožno priviesť. Koncom 20-tych rokov píše: "Ľudí nemožno priviesť k dobru, možno ich len niekam viesť. Dobro leží mimo priestoru skutočnosti." ([11], 12) Inými slovami, dobro a zlo sú mimo sveta (v jeho zmysle). To, čo by sme mohli nazvať dobrom a zlom v bežnom morálnom zmysle, Wittgensteina podľa nášho názoru v tomto videní sveta nezaujímajú. Nad tie sa treba povzniesť. Zdá sa, že dobro v bežnom zmysle slova by podľa neho bol len svet videný zvnútra. Možno preto Wittgenstein v *Zápisníkoch* zo dňa 13. 8. 1916 konštatuje takto: "Len ten život je šťastný, ktorý sa dokáže zrieknuť príjemností sveta." ([9], 81)

Zrieknuť sa "príjemností sveta", teda prijímať svet taký, aký je, byť s ním v zhode, je vlastne etickou odmenou a nepríjemnosť, ktorá má podobu nezhody so svetom, ktorá sa prejavuje ako zlé svedomie, je vlastne etickým trestom. Zlý človek je človek, ktorý má zlé svedomie, a teda nežije v súlade so svetom. Takýto človek si zaslúži byť nešťastný.

Je zrejmé, že Wittgenstein odlišuje obyčajný trest a obyčajnú odmenu od etickej odmeny a etického trestu. V *Traktáte* vysvetľuje: "Prvou myšlienkou pri stanovení etického zákona formy 'Si povinný...' je: A čo, ak to neurobím? No je jasné, že etika nemá nič spoločné s trestom a odmenou v obyčajnom zmysle. Táto otázka, týkajúca sa následkov konania, musí teda byť bezvýznamná. - Prinajmenšom, týmto následkami nesmú byť udalosti. Lebo na tomto postavení otázky musí byť predsa niečo správne. Musí existovať nejaký druh etickej odmeny a etického trestu, ale tie musia byť v samom konaní. (A je tiež jasné, že odmena musí byť niečo príjemné a trest niečo nepríjemné.)" (6.422)

Záver. Počiatočné skúmania Wittgensteinových úvah o etike a etickom odhaľujú, že Wittgenstein síce hovorí o etike, ale výraz "etika" nepoužíva v tradičnom význame. Etiku chápe ako niečo, čo je dôležité, umiestnené mimo sveta, vyššie ako absolútna hodnota, niečo, čo je transcendentné, mystické, späté s Bohom a nevyjadriteľné. Pre Wittgensteina etika nie je praktická filozofia, neuvažuje o etike ako o určitom systéme tvrdení, ktoré sa zaoberajú skúmaním morálky, prípadne hľadaním odpovede na to, čo je správne, resp. otázkami pravdivosti morálnych súdov a pod. Je zrejmé, že odvolávanie sa na Wittgensteinove názory na etiku z tohto obdobia bez toho, aby sa vysvetlilo, že nejde o etiku v pravom zmysle slova, môže viesť k rôznym nedorozumeniam a omylom. Ak však etika nie je systém tvrdení, čo potom etika podľa Wittgensteina je? Hľadanie odpovede na túto otázku nie je jednoduché.¹¹

¹¹ Wittgensteinovým názorom na etiku v ďalšom období jeho filozofického vývinu sa venujeme v druhom článku.

- [1] BARABÁŠOVÁ, M.: "Wittgensteinovy Zápisníky 1914-1916." In: *Filosofický časopis*, roč. 47, 1999, č. 5, s. 787 - 792.
- [2] McGUINNESS, B.: "Die Mystik des Tractatus." In: *Texte zum Tractatus*. Hrsg. u. übers. von J. Schulte. Frankfurt am Main, Suhrkamp 1989, s. 165 - 191.
- [3] MONK, R.: *Wittgenstein. Úděl génia*. Praha, Hynek 1996.
- [4] NIELI, R.: *Wittgenstein: From Mysticism to Ordinary Language*. New York, State University of New York 1987.
- [5] REMIŠOVÁ, A.: "Wittgensteinovo chápanie etiky." In: *Človek, kultúra, hodnoty*. Bratislava, IRIS, 2002, s. 221 - 226.
- [6] RHEES, R.: "Some Developments in Wittgenstein's View of Ethics." In: Rhees, Rhush: *Discussions of Wittgenstein*. London, Routledge & Kegan Paul 1970.
- [7] RUSSELL, B.: "Mysticism and Logic." In: *Mysticism and Logic*. London and New York, Routledge, 1994, s. 20 - 48.
- [8] SCHULTE, J.: *Wittgenstein. Eine Einführung*. Stuttgart, Reclam 1992.
- [9] WITTGENSTEIN, L.: *Notebooks, 1914 - 1916*. Translated by G. E. M. Anscombe. Edited by G. H. von Wright. Oxford, Basil Black 1961.
- [10] WITTGENSTEIN, L.: *Logisch-Philosophische Abhandlung. Tractatus logico-philosophicus*. Kritische Edition. Hrsg. von Brian McGuinness und Joachim Schulte. Frankfurt am Main, Suhrkamp 1998.
- [11] WITTGENSTEIN, L.: *Rozličné poznámky*. Praha, Mladá fronta 1993.
- [12] WITTGENSTEIN, L.: "Tractatus Logico-Philosophicus." In: *Logický empirizmus a filozofia prírodných vied*. Antológia z diel filozofov. IX. Bratislava, Vydavateľstvo politickej literatúry 1968, s. 139 - 175.
- [13] WITTGENSTEIN, L.: "Vortrag über Ethik." In: *Vortrag über Ethik und andere kleine Schriften*. Hrsg. Joachim Schulte. 2. Aufl. Frankfurt am Main, Suhrkamp 1989.
- [14] WITTGENSTEIN, L.: "Zápisníky 1914 - 1916." In: *Filosofický časopis*, roč. 47, 1999, č. 5, s. 793 - 813.
- [15] *Wittgenstein und der Wiener Kreis*. Gespräche, aufgezeichnet von Friedrich Waismann. Aus dem Nachlass herausgegeben von B. F. McGuinness. Frankfurt am Main, Suhrkamp 1989.

Príspevok vznikol na Katedre kulturológie FiF UK v Bratislave ako súčasť grantového projektu č. 1/9240/02.

Ďakujem P. Cmorejovi za kritické pripomienky k predchádzajúcim verziám tejto state a za cenné poznatky o Wittgensteinovej filozofii, ktoré som od neho získala počas mnohých diskusií o Wittgensteinovom chápaní etiky.

Doc. PhDr. Anna Remišová, CSc.
Katedra kulturológie FiF UK
Gondova 2
818 01 Bratislava
SR